

Opdrachtgever

SVB

Opdrachtnemer

SVB / Paolo Covelli, Lambrecht van
Eekelen, Marjolein van Everdingen,
Robert Olieman, Maaïke Sol-Bronk en
Hasse Vleeming

Onderzoek

Trendwatching

Startdatum – 1 januari 2009

Einddatum – 1 november 2009

Categorie

Toezicht en functioneren van sociale
zekerheid

Trendwatching

Doel en vraagstelling

Literatuurstudie naar trends die van invloed zijn op de sociale zekerheid in Nederland. Niemand kan in de toekomst kijken, maar dankzij trends kan de toekomst wel worden verkend. In tientallen publicaties over de toekomst van de sociale zekerheid worden trends gebruikt om de gevolgen voor de sociale zekerheid te analyseren en aanbevelingen te doen. Dit rapport biedt een beknopt overzicht van trends die in de literatuur over de toekomst van de sociale zekerheid worden besproken.

Conclusie

De demografische, maatschappelijke en economische trends die de SVB in dit onderzoek signaleert, hangen uiteraard samen met andere ontwikkelingen. Er is een duidelijke relatie tussen de verschillende trends, het sociale beleid en de uitvoering hiervan. Het is moeilijk om trend en beleid echt van elkaar te scheiden. Beide beïnvloeden elkaar waardoor een wisselwerking ontstaat. Inzicht in de trends is daarmee essentieel om zinvol te discussiëren over het vormgeven aan de sociale zekerheid en moderne volksverzekeringen.

Link naar bestand

<http://www.onderzoekwerkeninkomen.nl/rapporten/vays6rq3>

ONDERZOEKS RAPPORT

Trendwatching

Literatuurstudie naar trends die van invloed zijn
op de sociale zekerheid in Nederland

voor het leven
Sociale Verzekeringsbank

Trendwatching

Literatuurstudie naar trends die van invloed zijn op
de sociale zekerheid in Nederland

Auteurs: Paolo Covelli, Lambrecht van Eekelen, Marjolein van Everdingen,
Robert Olieman, Maaïke Sol-Bronk en Hasse Vleeming¹

Inhoud

Samenvatting	3
1 Inleiding	5
2 Demografische trends	7
2.1 Inleiding	7
2.2 Vergrijzing	7
2.3 Migratie	10
2.4 Trends die samenhangen met vergrijzing en migratie	10
2.4.1 Zelfontplooiing en veranderingen in gezinsvorming en ouderschap	10
2.4.2 Zorggebruik onder allochtone ouderen	11
2.5 Demografische trends en beleid	11
2.6 Samenvatting	13
3 Maatschappelijke trends	15
3.1 Inleiding	15
3.2 Individualisering	15
3.3 Trends die samenhangen met individualisering	16
3.3.1 Veranderende gezins- en samenlevingspatronen	17
3.3.2 Overgang naar een adult worker model	17
3.3.3 Destandaardisering van de levensloop	18
3.3.4 Meer behoefte aan keuzevrijheid	18
3.4 Maatschappelijke trends en beleid	19
3.5 Samenvatting	21
4 Economische trends	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Internationalisering	23
4.3 Hogere arbeidsparticipatie	24
4.4 Trends die samenhangen met internationalisering en toename arbeidsparticipatie	25
4.4.1 Divergentie arbeidsmarkt	25
4.4.2 Afnemende beroepsbevolking	25
4.4.3 Verkorting werkweek	26
4.4.4 Flexibilisering arbeidsmarkt	26
4.5 Economische trends en beleid	26
4.6 Samenvatting	29
5 Conclusie	31
6 Literatuur	33

Samenvatting

In dit rapport vindt u een overzicht van trends die voor de sociale zekerheid relevant zijn.

Het rapport bestaat uit drie delen:

- demografische trends;
- maatschappelijke trends;
- economische trends.

Demografische trends

De demografische literatuur gaat over de omvang en de samenstelling van de bevolking en hoe deze in de loop van de tijd veranderen. Wij hebben twee demografische hoofdtrends beschreven:

- Vergrijzing: de toename van het aandeel van ouderen in de bevolking. Hierbij spelen de stijging van de levensverwachting en de daling van het geboortecijfer een belangrijke rol.
- Migratie: het gaat hierbij zowel om emigratie als immigratie. Deze migratiestromen zijn onder meer van invloed op het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking.

Deze trends leiden tot hogere uitgaven voor de sociale zekerheid en de zorg. Het sociale beleid speelt hierop in. Er wordt beleid gevoerd om de levensverwachting te verlengen en bepaalde ziekten te voorkomen of te bestrijden. Daarnaast wordt gesproken over een verhoging van de pensioenleeftijd. Ook over het uitstellen van ouderschap en het lage geboortecijfer wordt nagedacht. Tot slot is beleidsmatig veel aandacht voor de stijging van het aantal immigranten met een onvolledige AOW-uitkering en een aanvullende bijstandsuitkering.

Maatschappelijke trends

In de literatuur wordt individualisering als een belangrijke maatschappelijke trend gezien.

Deze trend heeft meerdere betekenissen. In de praktijk komt niet elke betekenis voor.

Uit onderzoek blijkt dat de band van individuen met traditionele instituties zwakker is geworden en dat de steun voor moderne opvattingen groeit.

De trend individualisering hangt samen met vier subtrends:

- Veranderende gezins- en samenlevingspatronen. Er zijn meer alleenstaanden en eenpersoonshuishoudens.
- Overgang van het kostwinnersmodel naar een adult worker model. Dit ging gepaard met een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen en een toename van het aantal taakcombineerders.
- Destandaardisering van de levensloop. De levensloop van de moderne burger is veranderd: van een standaardlevensloop naar een moderne levensloop met meer variëteit.
- Meer behoefte aan keuzevrijheid. Bij een moderne burger past een grotere behoefte aan keuzevrijheid. Er is vooral steun voor keuzevrijheid die de mogelijkheid biedt om het dekkingsniveau van de huidige regelingen te verbeteren. De moderne burger wil niet te veel individuele keuzemogelijkheden.

Deze maatschappelijke trends spelen ook in beleidsrapporten een belangrijke rol. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de rapporten *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid* uit 1995 en *Verkenning levensloop* uit 2002.

Economische trends

Bij economische trends gaat het om ontwikkelingen op markten: van de arbeidsmarkt tot financiële markten. Daarbij spelen twee trends een hoofdrol:

- Internationalisering. Deze trend zorgt voor meer concurrentie en vermindering van de mogelijkheden om beleid nationaal te bepalen. Het sociale beleid is mede gericht op een verbetering van de employability en de concurrentiepositie. Denk bijvoorbeeld aan de Lissabondoelstellingen.

- Verhoging van de arbeidsparticipatie. Sinds de jaren tachtig is de arbeidsdeelname van vrouwen, ouderen, lager opgeleiden en allochtonen toegenomen. Op dit terrein wordt veel beleid gevoerd. Daarbij is een beweging van nazorg naar voorzorg te zien: uitkeringsafhankelijkheid moet voorkomen worden door het stimuleren van de arbeidsparticipatie.

Er zijn vier subtrends die hiermee samenhangen:

- Divergentie op de arbeidsmarkt: een tekort aan hooggeschoolden en een overschot aan laaggeschoolden zorgen voor een kloof op de arbeidsmarkt.
- Afnemende beroepsbevolking: het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in de totale bevolking neemt af, met als gevolg dat een kleinere groep personen de lasten van het sociale zekerheidsstelsel draagt.
- Verkorting van de werkweek: door de economische vooruitgang is de Nederlander minder gaan werken.
- Flexibilisering van de arbeidsmarkt: versterking van de concurrentiepositie vraagt om een arbeidsmarkt waarin werknemers zich makkelijk kunnen aanpassen en waarin overgangen tussen verschillende levensfasen mogelijk zijn.

1 Inleiding

Niemand kan in de toekomst kijken, maar dankzij trends kan de toekomst wel worden verkend. In tientallen publicaties over de toekomst van de sociale zekerheid zijn trends gebruikt om de gevolgen voor de sociale zekerheid te analyseren en aanbevelingen te doen. Dit rapport geeft een beknopt overzicht van trends² die gevolgen kunnen hebben voor de toekomst van de sociale zekerheid. Het gaat daarbij om trends die in de literatuur worden besproken. Daarnaast wordt ingegaan op gevolgen en beleidsimplicaties van deze trends.

Aanleiding voor dit rapport vormt de SVB-conferentie 'Zicht op zekerheid, uitvoering geven aan moderne volksverzekeringen' van 30 november 2009. Veel trends die voor de sociale zekerheid in brede zin relevant zijn, spelen ook een rol in het kader van de volksverzekeringen. Dit rapport biedt een eerste aanzet voor een dialoog over de trends en volksverzekeringen.

Het rapport bestaat uit drie delen. Elk deel bevat een beschrijving van trends op een bepaald terrein:

- Demografische trends: ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de Nederlandse bevolking. De demografische trends worden beschreven in hoofdstuk 2. Hoofdtrends zijn:
 - vergrijzing
 - migratie
- Maatschappelijke trends: ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappij. Hoofdstuk 3 behandelt de maatschappelijke trends. Bindende factor van deze trends is:
 - individualisering
- Economische trends: ontwikkelingen op markten, van de arbeidsmarkt tot financiële markten. In hoofdstuk 4 worden de economische trends beschreven. Deze zijn terug te leiden tot twee hoofdtrends:
 - internationalisering
 - hogere arbeidsparticipatie

De meeste trends vallen onder één van deze drie terreinen. Dit geldt echter niet voor de trend digitalisering. Deze trend speelt bij de uitvoering van de sociale zekerheid een belangrijke rol. Daarbij gaat het niet alleen om elektronische formulieren, maar ook om de verbetering van de verzekerdenadministratie en de dienstverlening aan burgers en bedrijven.³ Daarnaast kan beleid sneller worden bijgestuurd omdat belangrijke data eerder beschikbaar zijn. In de literatuur over de toekomst van de sociale zekerheid komt deze trend echter niet naar voren. Hierover wordt vooral in een veel breder verband, ook buiten de sociale zekerheid, geschreven. We hebben deze trend daarom in dit rapport buiten beschouwing gelaten.

Het rapport wordt afgesloten met een korte conclusie in hoofdstuk 5.

2 Hierbij worden trends gedefinieerd als 'langlopende maatschappelijk processen'. Deze definitie is ontleend aan de studie In het zicht van de toekomst, zie SCP 2004, p. 5.

3 Schoukens & Pieters 2006, p. 71-73

2 Demografische trends

2.1 Inleiding

De demografische literatuur gaat over de omvang en samenstelling van de bevolking en hoe deze in de loop van de tijd veranderen.

De omvang en samenstelling van de bevolking veranderen door geboorte, sterfte en migratie. Op al deze gebieden worden in de literatuur trends beschreven die van invloed zijn op de sociale zekerheid.

In dit hoofdstuk worden twee demografische trends in Nederland besproken die de omvang en samenstelling van de bevolking hebben veranderd en in de toekomst nog gaan veranderen.

In paragraaf 2.2 wordt de trend ‘vergrijzing’ behandeld: doordat ouderen steeds langer in leven blijven en nieuwe generaties kleiner zijn dan de generaties van hun ouders, maken ouderen een steeds groter deel uit van de bevolking. In paragraaf 2.3 komt de migratie aan bod: in de jaren vijftig was Nederland nog een emigratieland, maar sinds de jaren zestig en zeventig zijn meer immigranten naar Nederland gekomen, dan dat er mensen uit Nederland vertrokken zijn. Deze migranten kregen ook kinderen in Nederland. Hierdoor wonen er in Nederland steeds meer mensen met een andere afkomst en culturele achtergrond. Paragraaf 2.4 gaat over trends die samenhangen met vergrijzing en migratie. In paragraaf 2.5 wordt gekeken naar het beleid op het gebied van vergrijzing en migratie. Ten slotte wordt het voorgaande samengevat in paragraaf 2.6.

2.2 Vergrijzing

Wat is vergrijzing?

In 1993 adviseerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) over de veroudering van de Nederlandse bevolking. De WRR heeft het hier over de vergrijzing van de bevolking. Onder vergrijzing verstaat de WRR “de toename van het aandeel van ouderen in de bevolking”.⁴ Voor het aandeel ouderen kijkt de WRR naar het aandeel 65-plussers in de bevolking. Dit aandeel is afhankelijk van ontwikkelingen in levensverwachting en geboorte.

Ontwikkeling levensverwachting in het verleden

Steeds meer mensen blijven langer in leven. Dit wordt vaak uitgedrukt in één cijfer: de levensverwachting bij geboorte. Dit is “het aantal jaren dat een pasgeborene zou leven indien dat kind gedurende zijn of haar leven te maken krijgt met dezelfde sterftetekansen als die waaraan de 0- tot 100-jarigen in dat kalenderjaar zijn onderworpen”.⁵ De levensverwachting bij geboorte is de afgelopen 160 jaar iedere vier jaar met een jaar gestegen.⁶

Zet deze ontwikkeling zich voort?

In 1980 voorspelde de socioloog Fries dat de stijging van de levensverwachting in de toekomst beperkt zou blijven, terwijl de leeftijd waarop mensen voor het eerst beperkingen krijgen hoger zou worden. Op basis hiervan concludeerde Fries dat de levensfase waarin ouderen beperkingen hebben steeds korter zou worden. Sindsdien woedt er een wetenschappelijk debat over de vraag of de levensfase met beperkingen in de toekomst langer of korter wordt.⁷

4 WRR 1993, p. 18

5 Van Dalen et al. 2006, p. 10

6 Garssen 2005, p. 26: Op basis van een artikel van Oeppen & Vaupel uit 2002 naar de lange termijn trend van de hoogste levensverwachting ter wereld.

7 Mackenbach et al. 2008, p. 12

Uit onderzoek blijkt dat sinds 1980:

- de levensverwachting verder gestegen is;
- mensen op latere leeftijd voor het eerst beperkingen krijgen;
- de levensfase met beperkingen even lang duurt, maar dat binnen deze levensfase de beperkingen langere tijd mild blijven en pas aan het einde ernstig worden.⁸

Ontwikkeling levensverwachting in vergelijking met andere landen

Internationaal gezien staat de hoge levensverwachting van Nederland onder druk. Rond 1980 hadden Nederlandse vrouwen de hoogste levensverwachting ter wereld. Ook de levensverwachting van Nederlandse mannen was één van de hoogste ter wereld. Sindsdien blijft de levensverwachting van Nederlandse vrouwen achter bij Europees koploper Zweden. Volgens Bonneux zou dit deels te verklaren kunnen zijn door de sterke toename van roken onder Nederlandse vrouwen.⁹

Ontwikkeling aantal geboorten

Het aantal geboorten in Nederland schommelt sinds 1900 rond de 180.000 per jaar. De geboortepiek in 1946 en de geboortegolf in de periode daarna tot 1970 vormen een uitzondering.¹⁰

Eind jaren zestig werd de anticonceptiepil geïntroduceerd. Vrouwen die vruchtbaar waren na introductie van deze pil hebben minder kinderen gekregen dan vrouwen die vruchtbaar waren vóór introductie van deze pil:

- Vrouwen die tussen 1900 en 1925 geboren waren (vruchtbaar vóór introductie pil) kregen gemiddeld bijna drie kinderen.
- Vrouwen die na 1945 geboren zijn (vruchtbaar na introductie pil) kregen gemiddeld bijna twee kinderen.¹¹

Aantal kinderen per vrouw

Een veelgebruikt cijfer om de vruchtbaarheid van een land te beoordelen is het aantal kinderen per vrouw. Dit is het gemiddeld aantal kinderen dat pasgeboren meisjes naar verwachting krijgen als zij bij iedere leeftijd dezelfde kans hebben om kinderen te krijgen als vrouwen nu op dezelfde leeftijden.¹²

In de onderstaande figuur wordt het aantal kinderen per vrouw in Nederland vergeleken met andere EU-landen.

8 Mackenbach et al. 2008, p. 20-25

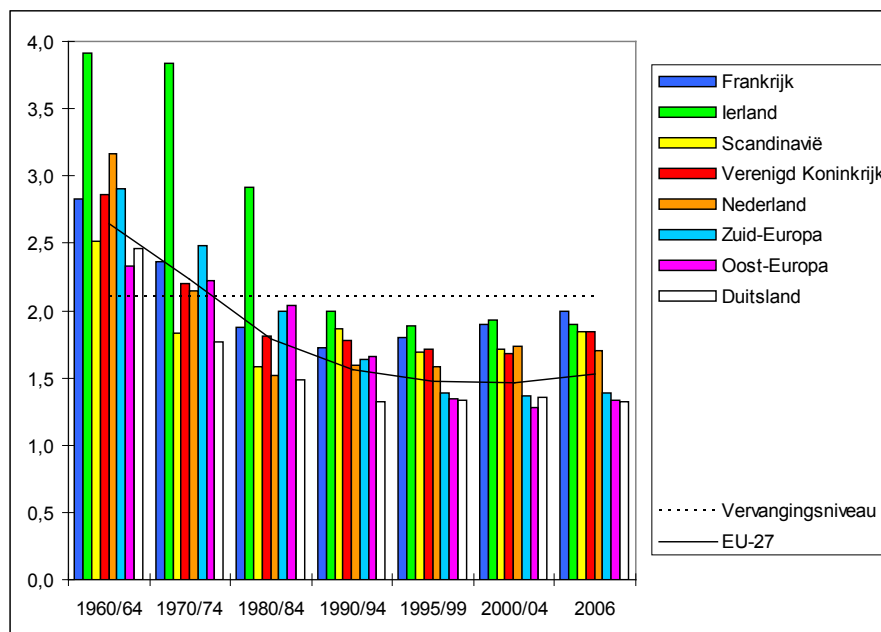
9 Bonneux 2007b

10 Beets 2007b, p. 27

11 Beets 2007b, p. 30

12 De officiële benaming voor aantal kinderen per vrouw is Total Fertility Rate (TFR), De Graaf & Van Duin 2007, p. 45

Figuur: aantal kinderen per vrouw in verschillende EU-landen

Bron: European Commission¹³

Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw is in Nederland en de overige EU-landen onder het vervangingsniveau van 2,1 gedaald. Dat betekent dat pasgeboren generaties kleiner zijn dan de generaties van hun ouders. Nederlandse vrouwen kregen in 2006 gemiddeld 1,7 kinderen, ruim boven het EU-gemiddelde van 1,5 kinderen. In Frankrijk en Ierland krijgen vrouwen gemiddeld 1,9 à 2,0 kinderen, terwijl vrouwen in Scandinavië (Denemarken, Finland en Zweden) en het Verenigd Koninkrijk gemiddeld ruim 1,8 kinderen krijgen. In andere EU-landen kregen vrouwen minder kinderen dan in Nederland. Hekkensluiters zijn de Zuid- en Oost-Europese landen, waar vrouwen in 2006 gemiddeld 1,3 kinderen kregen.¹⁴ In EU-lidstaten waar meer kinderopvang beschikbaar is voor kinderen jonger dan drie jaar krijgen vrouwen meer kinderen.¹⁵

Ontwikkeling leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen verschoven

De leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden is verschoven: tussen 1970 en 2007 nam het aantal vrouwen dat voor hun 25ste voor het eerst moeder werd af. In dezelfde periode nam het aantal vrouwen van dertig jaar en ouder dat voor het eerst moeder werd toe.¹⁶

In 1995 was de gemiddelde leeftijd van Nederlandse vrouwen die voor het eerst moeder werden 28,4 jaar. Nederland was hiermee het EU-land met de hoogste gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun eerste kind. In 2006 is de leeftijd waarop vrouwen in Nederland voor het eerst een kind krijgen gestegen naar 30,6 jaar. Een aantal andere landen heeft Nederland ingehaald: vrouwen in Ierland, Spanje en Italië worden inmiddels later moeder dan in Nederland.¹⁷

13 European Commission 2009, p. 48 tabel 1.2

14 European Commission 2009, p. 48

15 European Commission 2009, p. 105. Veertig procent van de variantie in het gemiddeld aantal kinderen per vrouw per EU-lidstaat wordt hierdoor verklaard.

16 Beets 2007b, p. 31

17 European Commission 2009, p. 49

2.3 Migratie

Migratie in het verleden

In de jaren vijftig vertrokken veel Nederlanders naar Canada, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Tegelijkertijd kwamen er immigranten uit Indonesië. Het aantal emigranten dat uit Nederland vertrok, was groter dan het aantal nieuwe immigranten dat naar Nederland kwam. Rond 1960 veranderde dit. Tussen 1960 en 2003 zijn er meer immigranten in Nederland gekomen dan dat er emigranten vertrokken. In de jaren zestig en zeventig kwamen veel mensen uit Turkije en Marokko naar Nederland om als gastarbeider te werken. Zij bleven vaak in Nederland wonen en lieten hun gezin naar Nederland komen. De onafhankelijkheid van Suriname in 1975 zorgde ervoor dat in de jaren zeventig en tachtig veel Surinamers naar Nederland kwamen. Vanaf eind jaren tachtig tot 2003 zijn veel asielzoekers vanuit Azië en Afrika naar Nederland gekomen. Daarnaast zijn er eind jaren negentig relatief veel Antillianen naar Nederland gekomen.¹⁸

In 2004 is de Europese Unie uitgebreid met een aantal Oost-Europese landen. Voor werknemers uit deze Oost-Europese landen gelden als overgangsmaatregelen tot uiterlijk 2011 nog een aantal beperkingen in Nederland en nog een aantal andere EU-landen. Pijpers stelt in haar proefschrift dat werkgevers en uitzendbureaus creatieve oplossingen bedenken om deze beperkingen te omzeilen. De institutionele verschillen op het gebied van arbeid, sociale zekerheid en belastingen vormen volgens Pijpers een grotere belemmering voor het vrije verkeer dan de overgangsmaatregelen.¹⁹

Gevolgen migratie voor samenstelling bevolking

De Turkse en Marokkaanse immigranten die hier in de jaren zestig en zeventig zijn gekomen hebben vaak weinig kennis van de Nederlandse taal en een laag opleidingsniveau. Zij kwamen hier vooral om ongeschoold werk te doen. De kinderen van deze Turkse en Marokkaanse immigranten volgen relatief vaak een vmbo-opleiding. De Antilliaanse jongeren die eind jaren negentig naar Nederland kwamen hebben ook vaak een laag opleidingsniveau. Volgens Van Praag hebben veel van deze zogenaamde niet-westerse allochtonen een sociale achterstand: zij hebben een leerachterstand, een slechte positie op de arbeidsmarkt en wonen in een achterstandswijk.²⁰ Een kwart van de niet-westerse allochtonen tussen de vijftien en 64 jaar ontving in 2004 een uitkering tegenover dertien procent van de autochtonen.²¹

2.4 Trends die samenhangen met vergrijzing en migratie

De trends vergrijzing en migratie hebben een relatie met enkele andere demografische ontwikkelingen. In deze paragraaf worden twee van deze trends beschreven:

- zelfontplooiing en veranderingen in gezinsvorming en ouderschap;
- zorggebruik onder allochtone ouderen.

2.4.1 Zelfontplooiing en veranderingen in gezinsvorming en ouderschap

Verschillende auteurs verklaren de introductie van de anticonceptiepil, de afname van het aantal kinderen per vrouw en het uitstel van ouderschap op basis van veranderde normen en waarden.

18 Van Praag 2007, p. 51, 52

19 Pijpers 2007, Dekker et al. 2003, p. 78, 79

20 Van Praag 2007, p. 55-57

21 Dagevos 2007, p. 154

De veranderingen in gezinsvorming en ouderschap zijn volgens deze auteurs het gevolg van individualisering (zie hoofdstuk 3).²²

2.4.2 Zorggebruik onder allochtone ouderen

Ten aanzien van zorggebruik zijn er grote verschillen tussen Turkse en Marokkaanse ouderen en autochtone ouderen. Turken en Marokkanen doen veel vaker een beroep op informele zorg en veel minder op thuiszorg.²³ Uit onderzoek van Schellingerhout en De Klerk blijkt dat Turkse en Marokkaanse ouderen – als zij niet meer in staat zijn om zelfstandig te wonen – nauwelijks in verzorgingshuizen wonen, maar dat een meerderheid liever gaat inwonen bij hun kinderen. Bijna alle autochtone ouderen geven daarentegen de voorkeur aan het wonen in een verzorgingshuis.²⁴

2.5 Demografische trends en beleid

Beleid om het aantal jaren in goede gezondheid te verhogen.

Beleid rond levensverwachting is meestal gericht op het verlengen van de levensverwachting en het beperken van ziekten. Mackenbach et al. noemen twee verwachte effecten van beleidsinterventies op hart- en vaatziekten en op de levensverwachting:

- Verlaging van het aantal rokers of stimulering van de lichaamsbeweging leidt tot uitstel van de leeftijd waarop mensen hart- en vaatziekten krijgen, maar de verwachte periode met hart- en vaatziekten blijft even lang.
- Voorkomen of bestrijden van een hoge bloeddruk of van ernstig overgewicht leidt tot uitstel van de leeftijd waarop mensen hart- en vaatziekten krijgen, een kortere verwachte periode van hart- en vaatziekten en een hogere totale levensverwachting.²⁵

Beleid om de overheidsfinanciën houdbaar te houden in een vergrijzende samenleving.

Een langere levensverwachting heeft gevolgen voor uitgaven aan AOW en zorg. Als er steeds meer mensen steeds ouder worden betekent dit dat er steeds meer mensen een AOW-pensioen ontvangen en steeds meer mensen een beroep doen op de gezondheidszorg. Volgens het CPB zullen – als het beleid ongewijzigd blijft – de AOW-kosten tussen 2006 en 2040 toenemen van 4,7 procent tot 8,8 procent van het bruto binnenlands product. De kosten van de gezondheidszorg zullen dan stijgen van 8,8 procent tot 13,1 procent van het bruto binnenlands product. Om dit te kunnen betalen zou de overheid, volgens het CPB, de uitgaven moeten verlagen of de belastingen en premies verhogen.²⁶

Een mogelijke beleidsinterventie om de uitgaven van de overheid te verlagen, is de verhoging van de pensioenleeftijd. Oud-minister van Volksgezondheid Borst koppelt deze mogelijke beleidsinterventie aan gezondheid en levensverwachting. De levensverwachting is gestegen, en de arbeidsparticipatie van zestigplussers is gedaald. Volgens haar ligt het voor de hand om een deel van de gestegen levensverwachting te ‘besteden’ aan de actieve levensfase. Mensen die langer actief zijn, blijven langer gezond. Een verhoging van de pensioenleeftijd kan volgens Borst bijdragen aan de gezondheid.²⁷

22 De theorie van de tweede demografische transitie. Zie Surkyn & Lesthaeghe 2006; Van de Kaa 2001. Deze verwijst naar de eerste demografische transitie: een verlenging van de levensverwachting die begin 19e eeuw gevolgd werd door een daling van het aantal kinderen per vrouw. (Schoenmaekers et al. 2002)

23 De Boer & De Klerk 2004

24 Schellingerhout & De Klerk 2004

25 Mackenbach et al. 2008, p. 26-29. Voor een beperkt overgewicht geldt dit niet. Bonneux (2007a) constateert dat mensen met een beperkt overgewicht een hogere levensverwachting hebben en vaker beperkingen hebben.

26 Van Ewijk et al. 2006, p. 81

27 Borst-Eilers 2003, p. 111

Tijdens het schrijven van dit rapport loopt er een adviesaanvraag aan de SER voor alternatieven voor verhoging van de AOW-leeftijd. Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft hiervoor een notitie uitgebracht waarin een aantal varianten wordt genoemd voor verhoging van de AOW-leeftijd. In plaats van een vaste pensioenleeftijd zoals nu het geval is, noemt het ministerie ook de mogelijkheid van een flexibele pensioenleeftijd. De pensioenleeftijd kan dan bijvoorbeeld gekoppeld worden aan de levensverwachting.²⁸

Beleid gericht op de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen

De verschuiving van de leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden, is onderwerp van een maatschappelijk en medisch debat. De Raad voor Volksgezondheid en Zorg (RVZ) geeft aan dat de vruchtbaarheid van vrouwen na hun dertigste afneemt en dat kunstmatige bevruchting beperkte slagingskans en grotere kans op meerlingen geeft, met bijbehorende gezondheidsrisico's voor moeder en kind.²⁹

Andere auteurs vinden dat de RVZ de gevaren van uitgesteld ouderschap overdrijft. De meeste vrouwen die nu voor het eerst moeder worden zijn tussen de 25 en 35 jaar. Dit zou een gunstige ontwikkeling zijn, omdat vrouwen die vóór hun 25ste moeder worden vaak een sociale achterstand oplopen die negatieve gevolgen heeft voor de gezondheid van zowel de moeder als het kind.³⁰

Als verklaring voor het uitstel van ouderschap noemt de RVZ de veranderde maatschappelijke positie van vrouwen. Vrouwen zijn vaker hoger opgeleid dan vroeger. Zij willen na hun opleiding eerst een aantal jaren carrière maken op de arbeidsmarkt, voordat zij aan kinderen beginnen. Daarnaast hebben vrouwen van eind twintig minder vaak een stabiele relatie dan vroeger. Betere aansluiting van de arbeidsmarkt op de behoeften van jonge ouders en voorlichting over de medische gevaren van laat moederschap, zouden – volgens de RVZ – kunnen bijdragen aan het verlagen van de leeftijd waarop vrouwen moeder worden.³¹ In hoofdstuk 4 wordt verder ingegaan op de aansluiting van de arbeidsmarkt op zorg voor kinderen.

Beleid gericht op het aantal kinderen

Volgens het Centraal Planbureau (CPB) is een laag aantal kinderen per vrouw geen probleem voor de betaalbaarheid van de sociale zekerheid. Het CPB heeft berekend dat burgers gemiddeld over hun hele leven netto profiteren van de overheid. Als er minder kinderen worden geboren dan zijn er minder burgers en dalen de uitgaven van de overheid meer dan de inkomsten uit belastingen en premies.³²

Beleid dat rekening houdt met allochtone ouderen

Vanwege het opbouw karakter van de AOW kunnen mensen die op latere leeftijd in Nederland zijn gaan werken, geen volledige AOW opbouwen. Immigranten met een onvolledige AOW en weinig aanvullend pensioen moeten een beroep doen op de Wet Werk en Bijstand (WWB) om op een sociaal minimum uit te komen. In de uitvoering van de WWB voor 65-plussers werkt de SVB samen met gemeenten. Socialezekerheidsjurist Vonk vraagt zich af of er voor bijstandsgerechtigden met een AOW-hiaat een meer structurele oplossing kan worden gevonden.³³

28 Ministerie van SZW 2009, p. 23

29 Hilders & Merkus 2007

30 Bonneux 2008

31 Beets 2007a

32 Van Ewijk et al. 2006, p. 102

33 Vonk 2006, p. 404-406

Beleid gericht op het stimuleren van immigratie

Immigratie wordt wel als oplossing gezien om de gevolgen van de eerder genoemde trend van vergrijzing te neutraliseren. Om het percentage 65-plussers in Nederland constant te houden zijn er jaarlijks enkele honderdduizenden jonge immigranten nodig. Dit is volgens de demografen Van Imhoff en Van Nimwegen niet realistisch en zou leiden tot een explosieve bevolkingsgroei. Een hogere levensverwachting en minder kinderen dan het vervangingsniveau leiden onvermijdelijk tot een oudere bevolking die op termijn gaat krimpen.³⁴

2.6 Samenvatting

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de samenstelling van de Nederlandse bevolking veranderd is:

- er zijn meer ouderen;
- vrouwen krijgen op latere leeftijd kinderen en ze krijgen minder kinderen dan vóór 1970;
- er wonen in Nederland meer mensen die in andere landen zijn geboren dan vóór de jaren zestig.

In dit hoofdstuk is een aantal gevolgen van deze demografische ontwikkelingen op de sociale zekerheid besproken. Hieronder worden deze samengevat.

- Als er meer ouderen zijn nemen de kosten van de AOW toe.
- Toename van de levensverwachting kan ertoe leiden dat de levensfase waarin ouderen beperkingen hebben, langer wordt. Als dit het geval is, zullen de kosten van de gezondheidszorg toenemen.
- Als vrouwen na hun 35ste kinderen willen, dan is de kans op een natuurlijke zwangerschap kleiner en is de kans op complicaties tijdens de zwangerschap groter. Dit leidt tot een groter beroep op de gezondheidszorg.
- Naar verwachting leidt de afname van het aantal kinderen niet tot problemen bij de betaalbaarheid van de overheidsfinanciën.
- De immigratie uit het verleden leidt tot een toename van het aantal allochtone ouderen. Door de opbouwsystematiek van de AOW ontvangen migranten een lager AOW-pensioen dan mensen die hun hele leven in Nederland hebben gewoond. Als zij verder weinig aanvullend pensioen hebben opgebouwd, kunnen zij na hun 65ste een inkomen onder de bijstandsnorm hebben. In die situatie kunnen zij een beroep doen op de WWB.
- Migranteng uit Marokko en Turkije maken nauwelijks gebruik van thuiszorg en van verzorgingshuizen. In plaats daarvan doen zij veel vaker een beroep op hun familie.

•

3 Maatschappelijke trends

3.1 Inleiding

De literatuur over de toekomst van de sociale zekerheid beschrijft diverse maatschappelijke trends: emancipatie, veranderende gezins- en samenlevingspatronen, toename van de combinatie betaalde arbeid en zorg, grotere sociaal-culturele differentiatie van burgers, meer behoefte aan keuzevrijheid en een kritischere houding van de burger naar de overheid. Al deze ontwikkelingen hangen samen met de trend van individualisering.³⁵ In het overzicht van maatschappelijke trends neemt individualisering dus een belangrijke plaats in. In 1998 noemde het SCP individualisering zelfs de belangrijkste maatschappelijke trend van de afgelopen 25 jaar.³⁶ Dit hoofdstuk begint daarom met een bespreking van de trend individualisering (paragraaf 3.2). Daarna volgt een korte bespreking van vier maatschappelijke trends die met de trend individualisering samenhangen (paragraaf 3.3):

- veranderende gezins- en samenlevingspatronen;
- overgang naar een adult worker model;
- destandaardisering van de levensloop;
- meer behoefte aan keuzevrijheid.

De vierde paragraaf gaat over enkele rapporten die inspelen op deze maatschappelijke trends (paragraaf 3.4). De laatste paragraaf bevat een samenvatting (paragraaf 3.5).

3.2 Individualisering

In deze paragraaf staat het begrip individualisering als maatschappelijk proces centraal. Het begrip individualisering wordt ook wel gebruikt om bepaalde vormen van inkomensbeleid weer te geven.³⁷ Het gaat dan om de verzelfstandiging van uitkeringsrechten (de leefsituatie is niet van belang voor het recht op uitkering, maar wel voor de hoogte van de uitkering) of individuele inkomensvorming (het recht op uitkering en de hoogte van de uitkering staan los van de leef- en woonsituatie). Deze paragraaf gaat niet over individualisering als een vorm van inkomensbeleid.

Omschrijvingen van individualisering

In de literatuur wordt het begrip individualisering vaak omschreven in zeer algemene bewoordingen:

- “Individualisering betekent dat we meer dan vroeger in staat zijn onze eigen keuzes te maken en ons eigen leven vorm te geven, zonder dat we gebonden zijn aan ouderwetse tradities en andere knellende omstandigheden die ons daarin belemmeren.”³⁸
- “Individualisering is nog altijd het voortgaande proces van verminderende afhankelijkheid van het individu en van toenemende keuzevrijheid bij de inrichting van het eigen leven.”³⁹

De vele betekenissen van individualisering

Deze omschrijvingen wekken de indruk dat individualisering in één definitie te vatten is. In werkelijkheid heeft individualisering vele betekenissen.⁴⁰ Dit komt duidelijk naar voren in de studie van De Beer en Koster naar de invloed van individualisering en globalisering op solidariteit onder de Nederlandse bevolking.⁴¹ In hun publicatie uit 2007 onderzoeken zij vier betekenissen van individualisering:

35 Koopmans 2007, p. 15; Ministerie van Financiën 2001, p. 5

36 SCP 1998, p. 3

37 Emancipatieraad 1996, p. 11

38 De Beer & Koster 2007, p. 9

39 Schnabel 2000, p. 22

40 Koopmans 2007, p. 15

41 De Beer & Koster 2007, p. 11, 64-84

- *Detraditionalisering*: de band van individuen met traditionele instituties (zoals het gezin, de lokale gemeenschap, de kerk en de sociale klasse) wordt zwakker.
- *Emanipatie*: het gedrag van mensen wordt steeds minder sterk bepaald door de sociale groep waarvan zij deel uitmaken. Hierdoor wordt de individuele keuzevrijheid groter. Ook zijn opvattingen en gedragingen minder voorspelbaar.
- *Heterogenisering*: een toenemende pluriformiteit van opvattingen onder de bevolking. Dit houdt in dat steeds meer mensen verschillende opvattingen aanhangen en verschillende keuzes maken. Deze trend hangt overigens samen met andere trends. Heterogenisering kan bijvoorbeeld het resultaat zijn van een stijgende immigratie.
- *Modernisering*: een groeiende steun voor moderne opvattingen. De Beer en Koster definiëren moderne opvattingen als “opvattingen waarin de gelijkheid van burgers en het recht op individuele keuzes centraal staan.”⁴² Voorbeelden van moderne opvattingen zijn de steun voor gelijke behandeling van mannen en vrouwen en de steun voor het recht op vrijheid van meningsuiting of euthanasie.

De Beer en Koster hebben ook getoetst of deze vormen van individualisering zich in Nederland hebben voorgedaan.⁴³ Zij vonden sterke aanwijzingen voor een individualiseringstrend in de vorm van detraditionalisering en modernisering, maar niet voor een trend van emancipatie of heterogenisering.

Gevolgen van individualisering

Diverse auteurs verbinden gevolgen aan de individualiseringstrend. Volgens Snel en Engbersen heeft individualisering de kans op een financieel onzekere positie ‘gedemocratiseerd’.⁴⁴

Dit houdt in dat niet alleen burgers uit lagere inkomensklassen te maken kunnen hebben met armoede, maar dat ook burgers uit de middenklasse vaker van het sociaal minimum moeten rondkomen als zij hun baan of partner verliezen. Overigens is deze armoede meestal tijdelijk.

Individualisering heeft ook gevolgen voor het politieke beleid. Van der Veen verwijst naar de Britse socioloog Giddens en geeft aan dat de verzorgingsstaat zich meer moet richten op het voorkomen van problemen (door mogelijkheden van individuen te vergroten) en minder op bescherming bij problemen. Dit leidt tot meer diversiteit en keuzevrijheid. Nadeel van deze ontwikkeling is dat het sociale beleid ondoorzichtiger wordt en daardoor ook lastiger is om uit te voeren.⁴⁵

3.3 Trends die samenhangen met individualisering

In de literatuur wordt individualisering met diverse andere maatschappelijke ontwikkelingen in verband gebracht. Vier van deze trends komen in deze paragraaf aan de orde:

- veranderende gezins- en samenlevingspatronen (paragraaf 3.3.1);
- overgang naar een adult worker model (paragraaf 3.3.2);
- standaardisering van de levensloop (paragraaf 3.3.3);
- meer behoefte aan keuzevrijheid (paragraaf 3.3.4).

42 De Beer & Koster 2007, p. 67

43 Zie ook Felling et al. 2000

44 Snel & Engbersen 2004

45 Van der Veen 2004, p. 77-81

3.3.1 Veranderende gezins- en samenlevingspatronen

De variëteit aan leefvormen neemt toe. De belangrijkste ontwikkeling daarin is dat huishoudens kleiner worden.⁴⁶ Dit komt door een toename van het aantal alleenstaanden⁴⁷ en het aantal eenouderhuishoudens.⁴⁸

Meer alleenstaanden

De groei van het aantal alleenstaanden hangt vooral samen met het feit dat mensen op steeds latere leeftijd gaan samenwonen. Het percentage mensen dat op enig moment in het leven gaat samenwonen is vrijwel gelijk gebleven. Ook blijven ouderen steeds langer zelfstandig wonen voordat zij naar een verzorgings- of verpleeghuis verhuizen.⁴⁹

Meer eenouderhuishoudens

De meeste eenouderhuishoudens ontstaan na een echtscheiding of een verbreking van de relatie. Het merendeel van de mensen die scheiden heeft overigens na enkele jaren opnieuw een relatie.⁵⁰ Het toenemend aantal eenouderhuishoudens zorgt voor meer instabiele gezinssituaties en een grotere dreiging van armoede.⁵¹ Ringen vindt dit één van de drie belangrijkste problemen die het huidige niveau van sociale zekerheid bedreigen. Hij noemt dit het familieprobleem. De andere twee problemen noemt hij het bevolkingsprobleem en het werkloosheidsprobleem. Deze laatste twee problemen hebben te maken met respectievelijk vergrijzing (zie hoofdstuk 2) en arbeidsparticipatie (zie hoofdstuk 4).

3.3.2 Overgang naar een adult worker model

Vroeger was er sprake van een traditionele rolverdeling waarbij de man kostwinner is en de vrouw het huishouden doet en voor de kinderen zorgt. Dit model heet het kostwinnersmodel. Het kostwinnersmodel is geleidelijk vervangen door het *adult worker model*.⁵² In dit model wordt van elke volwassene verwacht dat hij of zij naar vermogen betaalde arbeid verricht.

Stijging arbeidsdeelname van vrouwen

De overgang naar het *adult worker model* ging gepaard met een grotere economische zelfstandigheid van vrouwen en een stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen. Vooral het aantal vrouwen dat in deeltijd werkt is toegenomen.⁵³

Meer taakcombineerders

Ook het combineren van taken komt steeds vaker voor.⁵⁴ Het aantal 'taakcombineerders'⁵⁵ is gestegen van veertien procent in 1975 naar 38 procent in 2005. Het gaat hierbij vooral om vrouwen die betaalde arbeid met zorg combineren.⁵⁶ Na de geboorte van een kind gaan vrouwen vaak minder werken; mannen passen het aantal werkuren meestal niet aan.⁵⁷

46 Goudswaard et al. 2000; Koopmans 2007, p. 15

47 Koning 2000, p. 167

48 Ringen 1997, p. 31; Esping-Andersen 2000, p. 220-221

49 CBS 2004, p. 20

50 CBS 2001, p. 38-39

51 Ringen 1997, p. 31, Esping-Andersen 2000, p. 220-221

52 Koopmans heeft de term 'adult worker model' ontleend van de Britse sociologe Lewis, zie Koopmans 2007, p. 13.

53 CBS 2004, p. 178

54 SCP 2005, p. 30; Leijnse 2001, p. 27

55 Onder 'taakcombineerders' wordt verstaan: personen tussen de 20 en 64 jaar die ten minste 12 uur betaald werk combineren met ten minste 12 uur zorgtaken, zie Merens & Hermans 2008, p. 122.

56 Merens & Hermans 2008, p. 122

57 CBS 2004, p. 184

Nieuwe publieke verzekering

Deze ontwikkelingen leiden tot de vraag of er meer voorzieningen moeten komen om taken te combineren. Volgens Koopmans is het niet voldoende om alleen verlofregelingen aan te bieden. Deze regelingen bieden een recht op tijd, maar er is ook behoefte aan een recht op geld. Het uitoefenen van zorgtaken kan immers leiden tot een vermindering van het inkomen. Deze inkomensval moet volgens Koopmans worden opgevangen door een publieke verzekering. Volgens haar is zorg niet langer een individueel risico, maar een risico waar een collectieve verantwoordelijkheid voor bestaat. Goudswaard betwijfelt dit. Volgens hem is er geen sprake van risico's, maar van consequenties van welbewuste keuzes.⁵⁸

3.3.3 Destandaardisering van de levensloop

Burgers zijn veranderd. De 'nieuwe burgers' zijn beter opgeleid, mondiger, geëmancipeerd en onafhankelijker.⁵⁹ Zij willen meer verantwoordelijkheid nemen voor hun leven en in vrijheid keuzes maken.⁶⁰ Als gevolg hiervan lijken levenslopen van burgers steeds minder op elkaar.⁶¹ Dit wordt 'destandaardisering van de levensloop' genoemd.⁶²

Van standaardlevensloop naar moderne levensloop

Tot de jaren zeventig bestond de standaardlevensloop voor mannen uit drie fasen: leren, werken en pensioen. Bij vrouwen speelde de zorgfase een belangrijke rol. De standaardlevensloop van vrouwen bestond uit: leren, (eventueel) een korte tijd werken en zorgen. Vanaf de jaren zeventig begon deze levensloop breuken te vertonen en kwam de moderne levensloop op. Deze moderne levensloop kent veel meer variëteit. Verschillende levenssferen (leren, werken en zorgen) worden steeds vaker gecombineerd. Transities (overgangen) tussen deze sferen zoals baanwisselingen en loopbaanonderbrekingen komen steeds vaker voor. Daarnaast kent de moderne levensloop meer fasen: de vroege jeugd (globaal van nul tot vijftien jaar), de jongvolwassenheid (van vijftien tot dertig jaar), het spitsuur van het leven (van dertig tot zestig jaar), de actieve ouderdom (vanaf ongeveer zestig tot tachtig jaar of ouder) en ouderdom met een zorgbehoefte (afhankelijk van de leeftijd waarop ouderen geestelijk en lichamelijk afhankelijk worden van anderen). In paragraaf 3.4 komt deze trend nog aan de orde bij de bespreking van het rapport *Verkenning levensloop*.

3.3.4 Meer behoefte aan keuzevrijheid

Bij een 'moderne burger' past een grotere behoefte aan keuzevrijheid.⁶³ Het begrip keuzevrijheid kan op meerdere manieren worden ingevuld. Einerhand, Hagedooren en Nekkers onderscheiden een breed spectrum aan opvattingen over sociale zekerheid: van een klassiek-liberale opvatting waarbij het vooral gaat om de afwezigheid van dwang, tot een 'gelijke-kansenbeleid' waarbij de overheid voor iedere burger de materiële voorwaarden voor keuzevrijheid schept.⁶⁴ Bij de eerste opvatting passen voorstellen die de reikwijdte van de sociale verzekeringen beperken, zoals:

- een beperking van de kring van verzekerden;
- een verlaging van de basisdekking in combinatie met vrijwillige aanvullingen;
- keuzevrijheid ten aanzien van de verzekerde prestatie (bijvoorbeeld een individuele spaarwerkloosheidsverzekering in plaats van een collectieve werkloosheidsverzekering);
- de mogelijkheid om de uitvoerder van een regeling te kiezen.

58 Goudswaard 2002, p. 56

59 Koopmans 2007, p. 16; WRR 2006, p. 68

60 Ministerie van Financiën 2001, p. 5

61 Koopmans 2007, p. 16; Koning 2000, p. 167; WRR 2006, p. 68; Leijne 2001, p. 26

62 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2002a, p. 4; Keuzenkamp (red.) 2004, p. 10-11

63 Van der Veen 2005, p. 31, WRR 2006, p. 71

64 Einerhand et. al. 2002, p. 11; Koning 2000, p. 175

Bij de tweede opvatting gaat het vooral om de invoering van keuzemogelijkheden in aanvulling op het bestaande stelsel van sociale zekerheid, zoals aanpassingen in de sociale zekerheid ter ondersteuning van de cao's met keuzemogelijkheden ('cafeteria-cao's').

Achterliggende oorzaken van de behoefte aan keuzevrijheid

De behoefte aan keuzevrijheid kan verschillende oorzaken hebben. Het is mogelijk dat deze behoefte voortkomt uit de wens van werknemers om zelf te kunnen bepalen hoe groot de inkomensbescherming moet zijn. Volgens Goudswaard moeten we aan deze wens tegemoet proberen te komen. De roep om keuzevrijheid kan ook voortkomen uit risicoselectie.

De 'goede risico's' (personen die inschatten dat zijzelf een kleinere kans hebben om aanspraak te maken op een sociale verzekering) kiezen hierbij uit eigenbelang voor een lager niveau van inkomensbescherming. Tegenover deze wens lijkt Goudswaard minder positief te staan.⁶⁵

Onderzoek naar de behoefte aan keuzevrijheid

In een aantal publicaties is de gewenste hoeveelheid keuzevrijheid onderzocht.⁶⁶ In 2002 hebben Hoff en Vrooman uitgebreid onderzoek gedaan naar keuzevrijheid.⁶⁷ Zij concluderen dat er in Nederland een substantieel draagvlak is voor meer keuzevrijheid in de sociale zekerheid. Het draagvlak is echter niet eenvormig: het percentage voorstanders van de mogelijke vormen van keuzevrijheid varieert tussen veertien procent en zeventig procent. Er is vooral steun voor keuzevrijheid die de mogelijkheid biedt om het dekkingsniveau van de huidige regelingen te verbeteren. Daarentegen is er weinig steun voor regelingen waarbij de collectieve dekking aanzienlijk wordt verlaagd, zelfs als daar meer loon of vrije dagen tegenover staan. De WRR verwijst naar onderzoek waaruit blijkt dat de 'moderne burger' niet te veel individuele keuzemogelijkheden wil.⁶⁸ De burger waardeert vooral keuzemogelijkheden binnen het bestaande pakket van collectieve voorzieningen. De WRR concludeert daaruit dat de 'veranderende burger' het meest recht wordt gedaan door hem een beperkt aantal opties aan te bieden aan de randen van de verzorgingsstatelijke arrangementen. Een voorbeeld van zo'n arrangement is de huidige ziektekostenverzekering die bestaat uit een basispakket en de mogelijkheid om bepaalde extra's bij te verzekeren.

3.4 Maatschappelijke trends en beleid

De vier maatschappelijke trends uit de vorige subparagrafen spelen een belangrijke rol bij de beleidsvorming op het terrein van de sociale zekerheid. In deze paragraaf worden twee beleidsrapporten besproken die dit goed illustreren: het rapport *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid* uit 1995 en het rapport *Verkenning levensloop* uit 2002.

Het rapport *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld*

De Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid kreeg in 1994 van een interdepartementale werkgroep de opdracht een aantal scenario's uit te werken die een gelijke verdeling van onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen mogelijk maken. In het rapport beschrijft de commissie de volgende vier scenario's voor het jaar 2010:

1. Bestendigingsscenario: vrouwen verrichten een groot deel van de zorgarbeid. Hiervoor worden zij niet betaald.

65 Goudswaard 2002, p. 55

66 Zie ook SVB 2004, p. 44-46

67 Hoff & Vrooman 2002, p. 61-69

68 WRR 2006, p. 71

2. Verdelingsscenario: de onbetaalde zorgarbeid wordt gelijk verdeeld tussen mannen en vrouwen. De omvang van de betaalde en onbetaalde zorgarbeid is hierbij gelijk aan die in het vorige scenario.
3. Combinatiescenario: de omvang van de betaalde en onbetaalde zorgarbeid is nu gelijk (er wordt dus meer zorg uitbesteed). De onbetaalde zorg wordt in gelijke mate verricht door mannen en vrouwen.
4. Uitbestedingsscenario: zoveel mogelijk zorgtaken worden uitbesteed. De resterende onbetaalde zorg wordt gelijk verdeeld tussen mannen en vrouwen.

De Commissie vond het combinatiescenario het meest haalbaar en wenselijk. Het kabinet sloot zich hierbij aan en vroeg diverse organisaties om advies.⁶⁹ Hieronder wordt ingegaan op twee adviezen uit 1996. Dit zijn de adviezen *Toekomstscenario's onbetaalde arbeid* van de SER en *Met zorg naar nieuwe zekerheid* van de Emancipatieraad.

Advies van de SER

De SER voelt zich het meest aangesproken door het combinatie- en het uitbestedingsscenario, omdat beide scenario's zijn gericht op het naar elkaar toegroeien van de hoeveelheid betaalde arbeid van mannen en vrouwen en het omzetten van onbetaalde zorg in betaalde zorg. De SER vindt het echter niet zinvol om één van de scenario's onverkort over te nemen. Daarvoor zijn de scenario's te statisch en houden zij te weinig rekening met de verschillende levensfasen.⁷⁰ De SER adviseert maatregelen te nemen die zijn gericht op de vergroting van de arbeidsparticipatie en de flexibilisering van de arbeidsorganisatie. Daarnaast pleit de SER voor maatregelen die zijn gericht op de omzetting van onbetaalde zorg in betaalde zorgarbeid.

Advies van de Emancipatieraad

De Emancipatieraad spreekt wel een duidelijke voorkeur uit en kiest voor het combinatie-scenario.⁷¹ In het advies van de Emancipatieraad staat het model van de geëmancipeerde tijdsbesteding centraal. Dit model gaat ervan uit dat mensen voldoende tijd moeten hebben om in verschillende levenssferen te kunnen participeren. De Emancipatieraad onderscheidt de privésfeer, de sfeer van werk en inkomen en de sfeer van vrije tijd en sociaal leven. Aan elke sfeer zou ongeveer 35 uur per week moeten worden besteed. De Emancipatieraad gebruikt dit model als vertrekpunt voor nieuw beleid en stelt onder meer de volgende maatregelen voor:

- invoeren van een normwerkweek van 32 uur;
- afschaffen van de mogelijkheid om de basisaftrek van de niet-verdienende partner over te dragen aan de alleenverdienende partner;
- individualisering van de bijstand (d.w.z. afschaffen van de partnermiddelenstoets);
- invoeren van een volksverzekering ter compensatie van het inkomensverlies dat ontstaat tijdens de periode van ouderschapsverlof, calamiteitenverlof en zorgverlof.

Het combinatiescenario komt niet van de grond

Ondanks de steun van het kabinet en diverse adviesraden komt het combinatiescenario in de praktijk niet van de grond. Schippers geeft aan dat het scenario vanaf het begin omstreden was en dat de strijd zich vooral richtte op de voorgeschreven werkweek van 32 uur.⁷² Volgens tegenstanders van het scenario werd hierdoor de keuzevrijheid van burgers te veel beperkt en vormde het combinatiescenario een ongewenst keurslijf.

69 Ministerie van SZW, p. 6

70 SER 1996, p. 7

71 Emancipatieraad 1996, p. 9-12, 34-37

72 Schippers 2004, p. 177-180

Het anderhalfverdienersmodel is favoriet

In de praktijk heeft het anderhalfverdienersmodel het combinatiescenario voorbij gestreefd. In dit model heeft de man een voltijdse baan en combineert de vrouw een halve betaalde baan met zorgtaken. Uit onderzoek van Knijn en Van Wel blijkt dat dit model favoriet is bij moeders met een lage of middelbare opleiding.⁷³ Het ‘combinatie-ideaal’ leeft vooral bij hoogopgeleide moeders. In de praktijk lukt het hen echter niet om hun partners over te halen ook parttime te gaan werken.

Het rapport Verkenning levensloop

De destandaardisering van de levensloop (zie ook paragraaf 3.3.3) stelde het kabinet in 2000 voor de vraag of het sociale stelsel wel levensloopbestendig is. Naar aanleiding van deze vraag hebben vier interdepartementale werkgroepen het rapport *Verkenning Levensloop* opgesteld. Daarnaast hebben externe deskundigen een integrale analyse en vier deelanalyses geschreven. Volgens de verkenning hebben burgers door veranderingen in de levensloop meer behoefte aan regelingen en voorzieningen die:

- keuzevrijheid bieden bij de invulling van de eigen levensloop;
- combinaties van activiteiten in verschillende levensfasen ondersteunen;
- transities tussen levenssferen mogelijk maken.⁷⁴

Bouwstenen voor toekomstig beleid

Op basis van deze nieuwe behoeften zijn voor vier deelterreinen beleidsuitdagingen en beleidsopties geformuleerd. Deze uitdagingen en opties zijn geen nieuwe ‘beleidsvoornemens’, maar ‘bouwstenen voor toekomstig beleid’.⁷⁵ Voorbeelden van beleidsopties op het terrein van ‘sociaal stelsel en werken’ zijn:

- de introductie van een verlofparaplu die verschillende verlofregelingen integreert;
- extra faciliteiten voor herintredende vrouwen;
- de afschaffing van de heffingskorting voor niet-werkende partners.

De levensloopregeling

Deze bouwstenen voor toekomstig beleid hebben geleid tot de invoering van de levensloopregeling op 1 januari 2006. Dankzij deze regeling kunnen werknemers een deel van hun brutosalaris sparen en dit geld later opnemen tijdens een periode van onbetaald verlof. Op de levensloopregeling is veel kritiek gekomen. De kritiek richt zich vooral op het geïsoleerde karakter van de regeling. Volgens Schippers en Sap omvat het ontwikkelen en voeren van levensloopbeleid meer dan de introductie van een enkele regeling die een beperkte groep mensen in de gelegenheid stelt minder uren betaald te werken.⁷⁶ Zij vinden het belangrijk om ook de andere beleidsopties uit de *Verkenning Levensloop* verder uit te werken.

3.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk stond de trend individualisering centraal. Deze trend heeft meerdere betekenissen. Uit onderzoek blijkt dat individualisering in de zin van detraditionalisering en modernisering in Nederland wel voorkomt; emancipatie en heterogenisering niet.

De trend individualisering hangt samen met vier subtrends:

- Veranderde gezins- en samenlevingspatronen. Er zijn meer alleenstaanden en eenpersoonshuishoudens.

73 Knijn & Van Wel 2004, p. 208

74 Ministerie van SZW 2002a, p. 14

75 Kamerstukken II 2001/02, 28 000 XV, nr. 36, p. 1

76 Schippers & Sap 2006, p. 232

- Overgang van het kostwinnersmodel naar een adult worker model. Dit ging gepaard met een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen en een toename van het aantal taakcombineerders.
- Destandaardisering van de levensloop. De levensloop van de moderne burger is veranderd: van een standaardlevensloop naar een moderne levensloop met meer variëteit.
- Meer behoefte aan keuzevrijheid. Bij een moderne burger past een grotere behoefte aan keuzevrijheid. Er bestaat draagvlak voor een vorm van keuzevrijheid waardoor het dekkingsniveau van de huidige regelingen verbetert. De moderne burger wil niet te veel individuele keuzemogelijkheden.

Deze maatschappelijke trends spelen ook in beleidsrapporten een belangrijke rol. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de rapporten *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid* en de *Verkenning levensloop*.

4 Economische trends

4.1 Inleiding

In de literatuur worden over het algemeen twee grote economische trends onderscheiden die invloed hebben op de sociale zekerheid: de trend internationalisering en de trend verhoging van de arbeidsparticipatie. Deze trends zijn een gevolg van verschillende economische (sub-) trends, maar kunnen ook voortkomen uit of beïnvloed worden door maatschappelijke en demografische trends. De (sub-)trends die in dit hoofdstuk besproken worden – en samenhangen met de trends internationalisering en verhoging van de arbeidsparticipatie – zijn de volgende:

- divergentie arbeidsmarkt;
- afnemende beroepsbevolking;
- verkorting werkweek;
- flexibilisering arbeidsmarkt.

Hieronder worden eerst de trends internationalisering (paragraaf 4.2) en verhoging van de arbeidsparticipatie (paragraaf 4.3) besproken. In paragraaf 4.4 worden de trends die hiermee samenhangen besproken. Paragraaf 4.5 noemt een aantal rapporten waarin aandacht is voor het beleid dat gebaseerd is op de besproken trends en subtrends. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (paragraaf 4.6).

4.2 Internationalisering

In de literatuur over de toekomst van de sociale zekerheid komt de trend internationalisering vaak naar voren. De Mooij verstaat onder internationalisering “de toenemende internationale verwevenheid van markten en marktpartijen en internationalisering van beleid”.⁷⁷

Hierdoor is de mobiliteit van goederen, diensten en productiefactoren toegenomen en is de concurrentie tussen landen groter geworden. Binnen Europa zijn door de invoering van de gemeenschappelijke munt de prijzen, uitkeringen en lonen beter vergelijkbaar geworden. Loonkosten, waarvan premies voor de sociale zekerheid deel uitmaken, vormen het grootste deel van de lasten op arbeid. Een verlaging van de belasting- en premiepercentages in het ene land kan de hoogte van de belastingen en premies in een ander land onder druk zetten.⁷⁸ Door de fiscale concurrentie die hierdoor ontstaat, kan ook de sociale zekerheid geraakt worden.⁷⁹

Het SCP verwacht dat door toenemende internationalisering de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid onder druk komen te staan.⁸⁰ De internationale organisaties krijgen meer macht en de nationale beleidsvrijheid wordt beperkter. Door de Europese integratie is de mogelijkheid voor de lidstaten om beleidsinstrumenten (waaronder het wisselkoersinstrument) in te zetten ingeperkt.

De verschillende socialezekerheidsstelsels en het arbeidsmarktbeleid van de diverse lidstaten beïnvloeden elkaar. Als een van de lidstaten een relatief toegankelijke en gunstige verzorgingsstaat heeft, zou arbeids- en socialezekerheidstoerisme kunnen ontstaan.⁸¹ De Beer en Koster hebben twee hypothesen over het effect van internationalisering op de houdbaarheid van de verzorgingsstaat getoetst. Het meeste bewijs werd gevonden voor de opvatting dat globalisering niet per definitie leidt tot een reductie van de verzorgingsstaat. De hypothese dat globalisering de verzorgingsstaat ondermijnt, werd niet ondersteund door hun bevindingen.⁸²

77 De Mooij 2000, p. 47

78 Deleeck & Besseling 1998, p. 55, 86

79 Scharpf 2002, p. 97, 112

80 SCP 2005, p.33-34. Zie ook WRR 2006, p. 54-66

81 Goudswaard 2002, p. 58

82 De Beer & Koster 2007, p. 169-170

Zoals uit bovenstaande is gebleken, leidt toenemende internationalisering tot vergroting en intensivering van de concurrentie. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) benadrukt de noodzaak tot flexibilisering van de arbeidsmarkt die hierdoor ontstaat.⁸³ Organisaties moeten zich snel kunnen aanpassen aan de wensen van hun afnemers. Een ander doel van flexibilisering is het verhogen van de arbeidsparticipatie. Als onderdeel van beleid gericht op flexibilisering van de arbeidsmarkt ziet de WRR dan ook een meer activerende werking van de sociale verzekeringen en betere toepasbaarheid van verlofregelingen.⁸⁴ In paragraaf 4.4 wordt verder ingegaan op beleidsrapporten met betrekking op een meer activerende werking van de sociale zekerheid.

4.3 Hogere arbeidsparticipatie

Van het begrip arbeidsparticipatie worden verschillende definities gehanteerd. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert een definitie voor netto en bruto arbeidsparticipatie. Netto arbeidsparticipatie wordt gedefinieerd als het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking (vijftien- tot 65-jarigen). De werkzame beroepsbevolking wordt hierbij gedefinieerd als de personen van vijftien tot 65 jaar die in Nederland wonen en betaald werk hebben van minimaal twaalf uur per week.

Onder bruto arbeidsparticipatie wordt door het CBS verstaan: het aandeel van de werkzame en de werkloze beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking. De werkloze beroepsbevolking bestaat uit personen van vijftien tot 65 jaar zonder werk of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar werk voor twaalf uur of meer per week en daarvoor direct beschikbaar zijn.⁸⁵ Deze definitie van bruto arbeidsparticipatie wordt ook door het CPB gehanteerd.⁸⁶

Arbeidsparticipatie vrouwen toegenomen

Sinds het midden van de jaren tachtig is met name de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk toegenomen. Vergeleken met 2001 ligt de participatiegraad van vrouwen in 2008 acht procentpunt hoger.⁸⁷ Zij vormen echter ook de groep die het meest in deeltijd werkt. Het CPB heeft in 2004 voorspeld dat de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de periode 2001-2020 de belangrijkste positieve impuls vormt voor het arbeidsaanbod. Deze groei wordt deels veroorzaakt doordat de arbeidsparticipatie van vrouwen ouder dan 35 jaar nog verder zal toenemen. Het aantal vrouwen in deze leeftijdsgroep dat nu werkt, is hoger dan het aantal werkende vrouwen van de vorige generatie.⁸⁸ Dit komt onder andere doordat vrouwen een steeds hoger opleidingsniveau hebben en door de veranderende maatschappelijke opvattingen over werkende vrouwen. Daarnaast wordt verwacht dat door de toegenomen opleidingsniveaus het aantal vrouwen in managementfuncties (die vaak nog voltijds zijn) zal toenemen.⁸⁹ Naarmate meer vrouwen meer gaan werken, vindt een verschuiving plaats van informele naar formele arbeid: meer huishoudelijke taken en zorgtaken worden uitbesteed.

83 WRR 2007, p. 37

84 WRR 2007, p. 24-25

85 CBS Statline, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=309>, geraadpleegd op 10 augustus 2009.

86 Euwals & Folmer 2009, p. 2

87 Janssen & Souren 2009, p. 7. Het CBS hanteert hierbij de bruto arbeidsparticipatie, omdat deze minder gevoelig is voor conjuncturele ontwikkelingen en daardoor beter vergelijkbaar is in de tijd.

88 Roodenburg & Van Vuuren 2004, p. 15, 29

89 Koning 2000, p. 166-167, 176

Arbeidsparticipatie ouderen toegenomen

Ook onder ouderen, lager opgeleiden en etnische minderheden heeft sinds de jaren tachtig een stijging van de arbeidsparticipatie plaatsgevonden.⁹⁰ De toename van de arbeidsparticipatie bij ouderen kan voor een groot deel verklaard worden door de toename van het aandeel werkende vrouwen in deze leeftijdsgroep.⁹¹ Ook mannen van 55 tot 65 jaar hebben een grotere arbeidsdeelname, wat kan komen doordat in de afgelopen jaren de mogelijkheden voor vervroegde uittreding beperkter zijn geworden. Uit onderzoek van het CBS blijkt dat ouderen steeds meer werken, maar dat wel voornamelijk in deeltijdbanen doen.⁹²

4.4 Trends die samenhangen met internationalisering en toename arbeidsparticipatie

In deze paragraaf wordt een aantal economische trends besproken die samenhangen met de hiervoor besproken trends internationalisering en hogere arbeidsparticipatie. De beleidsconsequenties van deze trends worden in paragraaf 4.5 besproken.

4.4.1 Divergentie arbeidsmarkt

In de afgelopen decennia is een groot deel van arbeidsintensieve productie verplaatst naar lagelonenlanden. Het zijn vooral de hoge loonkosten die dit proces in gang hebben gezet. Sanders et al. verwachten ook in de toekomst een verdere verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie en landbouw naar de dienstensector.⁹³ De vraag naar hooggeschoolden stijgt, terwijl de vraag naar laaggeschoolden stagneert. Sinds de tweede helft van de jaren negentig neemt de groei van het aanbod van hooggeschoolden in Nederland af, terwijl het aanbod van laaggeschoolden door migratie en hoge schooluitval toeneemt. Het gevolg is dat er een tekort aan hoogopgeleiden en een overschot aan laaggeschoolden ontstaat.⁹⁴ Dit is slecht nieuws voor de concurrentiepositie van Nederland, aangezien de concurrentiekracht voornamelijk zit in het kennisniveau van het arbeidsaanbod.⁹⁵ Het belang van investeren in kennisintensieve diensten neemt hierdoor toe.

Divergentie op de arbeidsmarkt is in de literatuur één van de knelpunten die genoemd worden voor de verhoging van de arbeidsparticipatie. Tegelijkertijd is het ook één van de redenen die de Commissie Arbeidsparticipatie noemt waarom verhoging van de arbeidsparticipatie nodig is.

4.4.2 Afnemende beroepsbevolking

De demografische trends vergrijzing en ontgroening hebben tot gevolg dat de potentiële beroepsbevolking (alle personen tussen de twintig en 65 jaar) afneemt.⁹⁶ Het zijn vooral deze ontwikkelingen die het belang van een verhoging van de arbeidsparticipatie duidelijk maken. Immers, de lasten van het socialezekerheidsstelsel door toename van het aandeel ouderen worden hoger. Deze lasten moeten door de werkzame beroepsbevolking opgebracht worden. Bovendien moet de economie draaiende gehouden worden met minder personen. Om voldoende mensen aan het werk te hebben, is het daarom noodzakelijk dat de arbeidsparticipatie binnen de potentiële beroepsbevolking toeneemt.

90 SCP 2005, p. 27

91 Janssen & Souren 2009, p. 11

92 Janssen & Souren 2009, p. 11

93 Sanders et al. 2007, p. 30-32

94 Wevers & Genabeek 2005, p. 34

95 SCP 2005, p. 22

96 Commissie Arbeidsparticipatie 2008, p. 20

4.4.3 Verkorting werkweek

De economie heeft zich van een industriële economie ontwikkeld tot een netwerkeconomie. De huidige maatschappij is een andere dan de maatschappij waarin het socialezekerheidsstelsel is opgebouwd. De trends individualisering (zie hoofdstuk 3) en economische vooruitgang hebben de behoefte aan keuzemogelijkheden en het nemen van de eigen verantwoordelijkheid versterkt.⁹⁷ Het CPB en het SCP merken allebei op dat door de economische vooruitgang de Nederlander minder is gaan werken.⁹⁸ Sinds de vooruitgang na de Tweede Wereldoorlog is de werkweek korter geworden en het gemiddeld aantal uren per werknemer afgenomen, voornamelijk door de toename van het aantal deeltijders.

4.4.4 Flexibilisering arbeidsmarkt

Een flexibele arbeidsmarkt waarin werknemers zich snel kunnen aanpassen aan veranderingen, is van belang voor het versterken van de concurrentiepositie. Het SCP vermeldde in 2005 in een notitie aan de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid dat de arbeidsmobiliteit de afgelopen decennia niet systematisch was toegenomen. Onder andere door toename van de internationale concurrentie, verwacht het SCP wel dat in de toekomst de mobiliteit en flexibiliteit van arbeid zal toenemen.⁹⁹ Andere bronnen constateren dat al een trend naar flexibilisering aanwezig is. TNO spreekt van een toenemende vraag naar flexibel en mobiel personeel.¹⁰⁰ Ook aan de aanbodkant is een trend naar flexibilisering van de arbeidsmarkt waar te nemen: zo wisselen werknemers vaker van werkgever en van functie.¹⁰¹ Flexibilisering stelt andere eisen aan het stelsel van sociale zekerheid (zie paragraaf 4.5).

4.5 Economische trends en beleid

Deze paragraaf behandelt het beleid dat op de trends en de economische ontwikkelingen gevoerd wordt. De algemene trend in het socialezekerheidsbeleid is die van nazorg naar voorzorg. Verhoging van de arbeidsparticipatie vormt een belangrijk uitgangspunt van het beleid.

Van nazorg naar voorzorg

In vorige decennia lag de nadruk van de sociale zekerheid vooral op inkomensbescherming. Gevolg van dit beleid was dat inactiviteit en uitkeringsafhankelijkheid in stand gehouden werden.¹⁰² In een rapport uit 2001 – dat tot stand is gekomen onder leiding van staatssecretaris Bos en minister Zalm van Financiën en minister Vermeend van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – worden participatie, inactiviteit en uitkeringsafhankelijkheid de zwakke plek van de Nederlandse arbeidsmarkt genoemd.¹⁰³ De algemene (beleids)trend die in de literatuur te onderscheiden is, is die van nazorg naar voorzorg. In plaats van een inkomen te garanderen als gevolg van verlies aan inkomen door ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid of ter dekking van kosten voor bijvoorbeeld kinderen, wordt nu de nadruk veel meer op het voorkomen van uitkeringsafhankelijkheid gelegd. Dit wordt gedaan door de eigen verantwoordelijkheid bij de burger zelf te leggen. Kern van het beleid van de overheid is hierbij het verhogen van de arbeidsparticipatie door het stimuleren van zowel de vraag naar als het aanbod van arbeid. Re-integratie heeft een belangrijke rol gekregen. Uitkeringsontvangers worden gestimuleerd tot herintreding op de arbeidsmarkt.¹⁰⁴ Daarnaast is de sociale zekerheid

97 Koning 2000, p. 164

98 SCP 2005, p. 28; CPB 2005, p. 5

99 SCP 2005, p. 29

100 Sanders et al. 2007, p. 27

101 Koning 2000, p. 168

102 Adriaansens et al. 2005, p. 8

103 Ministerie van Financiën 2001, p. 38

104 WRR 2007, p. 137

aanzienlijk versoberd in de afgelopen decennia. De toegankelijkheid van bijvoorbeeld de WW is in de jaren negentig sterk beperkt. Uit onderzoek blijkt dat deze ontwikkeling in meer Europese landen heeft plaatsgevonden.¹⁰⁵

Verhoging arbeidsparticipatie

De demografische trend vergrijzing zorgt voor een zware belasting op de samenleving.¹⁰⁶

Om de AOW en andere sociale voorzieningen betaalbaar te houden, acht de regering het noodzakelijk dat de arbeidsparticipatie van de actieve beroepsbevolking omhoog gaat.

De Commissie Arbeidsparticipatie noemt daarnaast nog een aantal andere redenen waarom verhoging van de arbeidsparticipatie nodig is:¹⁰⁷

- De groei van de economie op peil houden; door de toenemende concurrentie als gevolg van internationalisering, neemt de vraag naar goed opgeleid personeel toe.
- De publieke dienstverlening op niveau houden; met name in de zorg en het onderwijs is een grote behoefte aan personeel.
- Concentraties van inactiviteit voorkomen; werkloosheid en inactiviteit zijn geconcentreerd bij specifieke groepen.

In 2006 heeft de Sociaal-Economische Raad (SER) het advies *Welvaartsgroei door en voor iedereen* uitgebracht aan de regering om ook in de toekomst welvaartsgroei mogelijk te maken. Kern van dit advies is dat gekomen moet worden tot een ondernemend, weerbaar en responsief sociaal-economisch bestel. Een onderdeel hiervan is het omvormen van de verzorgingsstaat tot een activerende participatiemaatschappij. Hierbij moet niet alleen de toetreding van personen tot de arbeidsmarkt bevorderd worden, maar is ook uitbreiding van het aantal uren van personen in deeltijdwerk gewenst.¹⁰⁸ Geprobeerd wordt de ontwikkeling – die na de Tweede Wereldoorlog is ontstaan – van steeds kortere werkweken om te buigen.

In juni 2008 is het beleidsadvies van de Commissie Arbeidsparticipatie uitgekomen.

Zij onderkent vijf knelpunten waardoor participatie nu achterblijft:

- een groep van 900.000 mensen is onvrijwillig werkloos;
- er zijn te veel (kleine) deeltijdbanen;
- de arbeidsmarkt voor ouderen zit op slot;
- de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt is onvoldoende;
- het aanpassingsvermogen van de beroepsbevolking schiet tekort.¹⁰⁹

Hoewel het rapport van de Commissie Arbeidsparticipatie en een deel van de andere aangehaalde literatuur geschreven zijn voordat de economische crisis haar intrede deed, is het beeld dat zij schetsen voor de toekomst nog steeds reëel. Hoewel de werkloosheid in 2009 en 2010 explosief stijgt, wordt op lange termijn toch weer een tekort op de arbeidsmarkt verwacht. Maatregelen ter stimulering van de arbeidsparticipatie zullen dan weer nodig zijn. Het kabinet streeft ernaar in 2016 een arbeidsdeelname van tachtig procent te hebben bereikt.¹¹⁰ Bij de bespreking van de ontwikkelingen die samenhangen met de trends internationalisering en verhoging arbeidsparticipatie, zal op (een deel van) deze knelpunten worden ingegaan.

105 Kvist 2002, p. 243

106 Wevers & Genabeek 2005, p. 31

107 Commissie Arbeidsparticipatie 2008, p. 4

108 SER 2006, p. 72

109 Commissie Arbeidsparticipatie 2008, p. 5-6

110 Janssen & Souren 2009, p. 7

Lissabondoelstellingen

In maart 2000 zijn door de Europese Raad de zogenoemde ‘Lissabondoelstellingen’ geformuleerd. Het doel van deze strategie is de concurrentiepositie van Europa ten opzichte van de andere economieën te versterken. Een van de doelstellingen die in de strategie is geformuleerd, is het vergroten van het regionaal concurrentievermogen en de werkgelegenheid. Deze doelstelling is gericht op het stimuleren van innovatie, ondernemerschap en kenniseconomie enerzijds en het stimuleren van de arbeidsmarkt anderzijds. Aan het stimuleren van de arbeidsmarkt wordt gewerkt door vergroting van het aanpassingsvermogen van werknemers en ondernemingen, vergroting van het arbeidsaanbod en meer en effectiever investeren in menselijk kapitaal. Een van de concrete richtlijnen om dit te bereiken is het verhogen van de arbeidsparticipatie.

In Nederland is dit door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ingevuld door de arbeidsdeelname van vrouwen (vooral van vrouwen die nu jonger zijn dan 35 jaar) te verhogen door de combinatie arbeid en zorg te verbeteren. De arbeidsparticipatie van ouderen kan verbeterd worden door het ontmoedigen van vervroegd uittreden. Daarnaast is het terugdringen van werkloosheid onder lageropgeleiden en allochtonen speerpunt van beleid.¹¹¹

In 2005 is bekeken hoe het staat met de realisatie van de doelstellingen. Naar aanleiding van deze evaluatie is een nieuwe agenda opgesteld. Hierin ligt de nadruk op economische groei en werkgelegenheid: Europa moet aantrekkelijker worden voor investeerders en werknemers.¹¹²

Transitionele arbeidsmarkt

Een brede inzetbaarheid vereist dat werkgevers en werknemers zelf veel investeren in het bijhouden en uitbreiden van kennis en vaardigheden (*employability*). Als nadeel van de flexibeler inzet van werknemers wordt in verschillende studies het risico genoemd dat werkgevers niet bereid zijn om ‘op te leiden voor de concurrent’.¹¹³ Dit risico zou ondervangen kunnen worden door opleidingsfaciliteiten niet per organisatie, maar per sector te organiseren. De maatschappelijke trend individualisering (zie hoofdstuk 3) heeft ervoor gezorgd dat vroegere rolpatronen zijn doorbroken en er een grote diversiteit van levenspatronen en combinaties van levenssferen is ontstaan. Het huidige arbeidsmarktbeleid en de huidige sociale zekerheid zijn nog niet geheel toegerust om deze nieuwe levensvormen te faciliteren.¹¹⁴ Een transitionele arbeidsmarkt beoogt overgangen (transities) tussen de verschillende levensfasen en combinaties van de levensfasen te faciliteren.¹¹⁵

Een mogelijkheid om de flexibele arbeidsmarkt in te vullen en de arbeidsparticipatie te stimuleren, is het opzetten en uitbouwen van een transitionele arbeidsmarkt. Het uitgangspunt hierbij is dat mensen die op de arbeidsmarkt participeren ook een voet hebben in een van de andere levenssferen, zoals zorg, leren en rust. Het levensloopbeleid is één van de beleidsinstrumenten waarmee de overheid probeert de participatie te verhogen en de werkzame uren beter over de levensloop te spreiden.

Hierbij kan de overheid een faciliterende rol spelen door het wegnemen van belemmeringen en het creëren van randvoorwaarden, bijvoorbeeld voldoende toegankelijke kinderopvang.

111 Ministerie van SZW 2002b, p. 9-10

112 Commissie van Europese gemeenschappen 2005

113 Koning 2000, p. 168

114 Wevers & Genabeek, p. 29

115 Genabeek et al. 2007, p. 152; Wetenschappelijk instituut voor het CDA 2004, p. 20-21

4.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste economische trends die invloed hebben op de sociale zekerheid aan bod gekomen. Als belangrijkste trends zijn internationalisering en arbeidsparticipatie onderscheiden. Vervolgens is een aantal subtrends die samenhangen met internationalisering en hogere arbeidsparticipatie besproken. Ten slotte is het beleid dat gevoerd is op zowel de trends als de subtrends behandeld.

De trend internationalisering zorgt voor meer concurrentie en vermindering van de mogelijkheden om beleid nationaal te bepalen. Beleidsvoorstellen op het gebied van sociale zekerheid kunnen daarom ook invloed hebben op de concurrentiepositie. De trend verhoging arbeidsparticipatie heeft zich vanaf de jaren tachtig gemanifesteerd. Sinds 1980 is de arbeidsdeelname van vrouwen, ouderen, lager opgeleiden en allochtonen toegenomen. Arbeidsparticipatie is ook een terrein waarop veel beleid wordt gevoerd. Verhoging van de arbeidsparticipatie is nodig om de sociale zekerheid betaalbaar te houden. In het beleid is daarom een trend van nazorg naar voorzorg te zien: uitkeringsafhankelijkheid moet voorkomen worden door het stimuleren van de arbeidsparticipatie.

De subtrends die samenhangen met de twee hoofdtrends, zijn:

- divergentie van de arbeidsmarkt: een tekort aan hooggeschoolden en een overschot aan laaggeschoolden zorgen voor een kloof op de arbeidsmarkt;
- afnemende beroepsbevolking: het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in de totale bevolking neemt af, met als gevolg dat een kleinere groep personen de lasten van het sociale zekerheidsstelsel draagt;
- verkorting werkweek: verhoging van de arbeidsparticipatie betekent ook dat de ontwikkeling van steeds kortere werkweken verbroken moet worden door het stimuleren van deeltijdarbeiders om meer uren te gaan werken;
- flexibilisering arbeidsmarkt: versterking van de concurrentiepositie vraagt om een arbeidsmarkt waarin werknemers zich makkelijk kunnen aanpassen en waarin overgangen tussen verschillende levensfasen mogelijk zijn.

Uit het voorgaande blijkt dat de trend tot verhoging van de arbeidsparticipatie en de trend internationalisering een sterke samenhang vertonen en dat beide trends daarnaast beïnvloed worden door de andere besproken economische subtrends. Het beleid dat besproken is heeft voornamelijk betrekking op verhoging van de arbeidsparticipatie. Deze beleidsrichting wordt ingegeven door alle besproken trends.

5 Conclusie

In dit rapport is een aantal trends behandeld die invloed hebben op de sociale zekerheid. Bij de bespreking van deze trends is onderscheid gemaakt tussen drie terreinen, waarbij per terrein een aantal hoofdtrends zijn onderscheiden:

- demografische trends: vergrijzing en migratie;
- maatschappelijke trends: individualisering;
- economische trends: internationalisering en hogere arbeidsparticipatie.

De genoemde hoofdtrends blijken samen te hangen met verschillende andere ontwikkelingen. En de trends hebben gevolgen voor het gevoerde beleid. Het blijkt vaak moeilijk om trend en beleid écht van elkaar te scheiden. Beiden beïnvloeden elkaar, waardoor een wisselwerking ontstaat. Daarnaast hangen de onderscheiden hoofdtrends met elkaar samen. De onderliggende ontwikkeling bij een bepaalde trend heeft vaak ook relaties met de andere besproken trends of ontwikkelingen.

De trends die in dit rapport besproken zijn, hebben betrekking op de sociale zekerheid als geheel. Zo worden ze in de literatuur ook besproken. In het kader van de SVB-conferentie ‘Zicht op zekerheid, uitvoering geven aan moderne volksverzekeringen’ is het interessant om de relatie te leggen met de volksverzekeringen. De trends hebben namelijk wel al zichtbare gevolgen gehad voor de vormgeving van de volksverzekeringen en de lopende discussies daarover. Een aantal voorbeelden:

- De trend vergrijzing vormt de aanleiding voor de betaalbaarheidsdiscussie van de AOW. Beleidsvoorstellen zoals het verhogen van de AOW-leeftijd en het afschaffen van de partnertoeslag komen hieruit voort.
- De trend tot verhoging van de arbeidsparticipatie is ook terug te zien in de discussie over de AOW. Zo liggen er plannen bij de Tweede Kamer voor een flexibele AOW, waarbij de 65-jarige de mogelijkheid heeft zijn AOW-pensioen met maximaal vijf jaar uit te stellen.
- De veranderende maatschappelijke positie van de vrouw en herziening van het kostwinnersbeginsel heeft ertoe bijgedragen dat in 1996 de Anw de AWW heeft opgevolgd.

Uit deze voorbeelden blijkt dat veranderingen van de volksverzekeringen verband houden met demografische, maatschappelijke en economische trends. Deze veranderingen leiden tot complexere regelgeving. Tegelijkertijd bestaat een grotere behoefte aan transparantie en gerichte informatie. Deze onderwerpen komen aan de orde in de andere onderzoeksrapporten die zijn geschreven ter gelegenheid van de conferentie ‘Zicht op zekerheid, uitvoering geven aan moderne volksverzekeringen’:

- Sol-Bronk en Vleeming hebben onderzocht hoe de financiering van de volksverzekeringen in de loop van de tijd veranderd is.
- Abdoelbasier en Van Everdingen hebben onderzocht hoe de verhoging van de pensioenleeftijd is ingevoerd in andere landen.
- Van der Ent-Eltink, Van Everdingen en Sol-Bronk hebben onderzocht wat voor bijzondere regelingen andere landen hebben.
- Van Eekelen en Olieman hebben gekeken aan wat voor sociale zekerheid de burger behoefte heeft.

Daarnaast is met behulp van de Argumentenfabriek een argumentenkaart gemaakt van het gedachtegoed van de Burgerpolis als antwoord op deze complexiteit.

6 Literatuur

Adriaansens, H., Beek, K. van & Janssens, R. (2005)

Tussen vangnet en trampoline: over de inzet van publieke middelen voor participatie en zekerheid: discussiebijdrage van de raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling op verzoek van de Tweede Kamer der Staten Generaal, i.c. de Vaste Kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Beer, P. de & Koster, F (2007)

Voor elkaar of uit elkaar? Individualisering, globalisering en solidariteit
Amsterdam: Aksant

Beets, G. (2007a)

‘De timing van het eerste kind: demografische aspecten en achtergronden’, In: Raad voor Volksgezondheid en Zorg, *Uitstel van ouderschap: medisch of maatschappelijk probleem?*
Den Haag: RVZ, p. 33-45

Beets, G.C.N. (2007b)

‘Twee kinderen als norm. Nederlandse gezinnen kiezen vaker voor de lusten van kinderen dan voor de lasten’, *Bio-Wetenschappen en Maatschappij*, Over Bevolking, 27 (3): 27-35

Boer, A. de & Klerk, M. de (2004)

‘Hulp bij huishoudelijke en persoonlijke verzorging’, In: Schellingerhout, R., *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*
Den Haag: SCP, p. 159-184

Bonneux, L.G.A. (2007a)

‘Langer leven door overgewicht, maar niet gezonder. De keerzijde van de welvaart: vaker naar de dokter voor chronische kwalen’, *Bio-Wetenschappen en Maatschappij*, Over Bevolking, 27 (3): 36-37

Bonneux, L.G.A. (2007b)

‘Tandje bijschakelen. Levensverwachting Nederlanders blijft achter’
Bio-Wetenschappen en Maatschappij, Over Bevolking, 27 (3): 39-49

Bonneux, L., Zaadstra, B.M. & Beer, J.A.A. de (2008)

‘Verstandige gezinsplanning: niet te laat, maar ook niet te vroeg kinderen krijgen’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 152: 1507-1512

Borst-Eilers, E. (2003)

‘De rol van de gezondheidszorg in de ouder wordende samenleving’, In: J.B. Kuné (red.), *Leven in een ouder wordende samenleving*
Den Haag: Sdu, p. 105-120

Centraal Bureau voor de Statistiek (2001)

Samenleven: Nieuwe feiten over relaties en gezinnen
Voorburg/Heerlen: CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek (2004)

De Nederlandse samenleving 2004. Sociale trends
Voorburg: CBS

- Centraal Planbureau (2005)
Naar een toekomstbestendig stelsel voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid
Den Haag: Centraal Planbureau
- Commissie Arbeidsparticipatie (2008)
Naar een toekomst die werkt. Advies van de Commissie Arbeidsparticipatie.
Rotterdam
- Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid 1995
Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid.
Amsterdam: VUGA.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2005)
Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement. Gemeenschappelijke acties voor groei en werkgelegenheid: het communautair Lissabon-programma. COM (2005) 330 van 20.07.2005
Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen
- Dagevos, J. (2007)
'Arbeid en inkomen' In: Dagevos, J. & Gijsberts, M., *Jaarrapport Integratie 2007*
Den Haag: SCP, p. 131-162
- Dalen, H. van, Poppel, F. van. & Solinge, H. (2006)
'Langer leven, later met pensioen?' *Demos*, 22 (2): 9-13
- Dekker, P., Ederveen, S., Jehoel-Gijsbers, G., Mooij, R. de, Soede, A. & Wildeboer Schut, J.M. (2003)
Sociaal Europa. Europese Verkenning. Bijlage bij Staat van de Europese Unie 2004
Den Haag: CPB/SCP
- Deleeck, H. & Besseling, P.J. (1998)
Sociale zekerheid en de Euro
Den Haag: Ten hagen en Stam uitgevers
- Einerhand, M., Hagedooren, D. & Nekkens, G. (2002)
Kiezen of Delen? Reeks Sociale Verkenningen van het Ministerie van SZW, deel 2
Den Haag: Ministerie van SZW
- Emancipatieraad (1996)
Met zorg naar nieuwe zekerheid. Advies over een geëmancipeerd inkomens- en sociale zekerheidsbeleid,
Den Haag
- Esping-Andersen, G. (2000)
'Uitdagingen voor de verzorgingsstaat in de eenentwintigste eeuw: vergrijzende samenlevingen, kenniseconomie en de houdbaarheid van de Europese verzorgingsstaat' *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 27 (4): 219-232
- European Commission (2009)
Demography report 2008. Meeting social needs in an ageing society
Luxembourg: Office for official Publications of the European Communities

- Euwals, R., & Folmer, K. (2009)
Arbeidsaanbod en gewerkte uren tot 2050. CPB Memorandum, 23 april 2009
Den Haag: CPB
- Ewijk, C. van, Draper, N., Rele, H. ter & Westerhout, E. (2006)
Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances
Den Haag: CPB
- Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (2000)
Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen
Assen: Van Gorcum
- Garssen, J. (2005)
'De toekomst van onze levensverwachting', *Bevolkingstrends*, 53 (3): 26-56
- Genabeek, J. van, Wevers, C. & Huiskamp, R. (2007)
'De participatiestaat in 2020' In: Genabeek, J. van, Gründemann, R. & Wevers, C. (red.),
De toekomst werkt. Mens en bedrijf in 2020.
Hoofddorp: TNO, p. 147-173
- Goudswaard, K.P., Kam, C.A. de & Sterks, C.G.M (2000)
Sociale zekerheid op het breukvlak van twee eeuwen
Alphen aan den Rijn/Deventer: Samson/Kluwer
- Goudswaard, K.P. (2002)
'Naar een houdbaar sociaal stelsel', *Openbare uitgaven*, 34 (2): 50-61
- Graaf, A. & Duin, C. van (2007)
'Bevolkingsprognose 2006-2050: veronderstellingen over geboorte', *Bevolkingstrends*, 55 (1): 45-56
- Hilders, C. & Merkus, H. (2007)
'Medische gevolgen van uitstel van ouderschap', In: Raad voor Volksgezondheid en Zorg,
Uitstel van ouderschap: medisch of maatschappelijk probleem?
Den Haag: RVZ, p. 17-29
- Hoff, S & Vrooman, C. (2002)
Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten
Den Haag: SCP
- Imhoff, E. van & N. van Nimwegen (2000),
'Migratie geen remedie tegen vergrijzing', *Demos*, 17 (2): 9-10
- Janssen, B. & Souren, M. (2009)
'Naar een arbeidsdeelname van 80 procent in 2016', *Socialeconomische trends*, 2009 (2): 7-14
- Kaa, D. van de (2001)
'Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior', *Population and Development Review*, 27 (supplement): 290-331

- Keuzenkamp, S. (red.) (2004)
Een EER voor de Levensloopregeling
Den Haag: SCP
- Knijjn, T. en Van Wel, F. (2004)
'Overgangsfase of nieuw evenwicht? Arbeid en zorg in gezinnen', In: Arts, W., Entzinger, H. & Muffels, R., *Verzorgingsstaat vaar wel*
Assen: Koninklijke Van Gorcum, p. 195-213
- Koning, P.W.C. (2000)
'Arbeid en Sociale Zekerheid, Participatie en differentiatie' In: CPB/SCP, *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*
Den Haag: CPB/SCP, p. 163-182
- Koopmans, I (2007)
De beheersing en verdeling van het zorgrisico. Modernisering van de sociale zekerheid 1987-2007,
Amsterdam: Aksant
- Kvist, J. (2002)
'Changing rights and obligations in unemployment insurance', In: Sigg, R. & Behrendt, C. (eds.),
Social Security in the Global Village
New Brunswick and London: Transaction publishers, p. 227-245
- Leijnse, F. (2001)
De gevarieerde verzorgingsstaat (oratie)
Amsterdam: Vossiuspers UvA
- Leijnse, F., Goudswaard, K., Plantenga, J. & Toren, J.P. van den (2002)
Anders denken over zekerheid: levenslopen, risico en verantwoordelijkheid
Den Haag: Ministerie van SZW
- Mackenbach, J., Nusselder, W., Polinder, S. & Kunst, A. (2008)
Compression of morbidity: a promising approach to alleviate the societal consequences of population aging?
Netspar Panel Paper 7
Tilburg: Netspar
- Merens, A. & Hermans, B. (2008)
Emancipatiemonitor 2008
Den Haag: SCP/CBS
- Ministerie van Financiën (2001)
Belastingen en Premies; een verkenning naar de nieuwe mogelijkheden vanuit het belastingstelsel 2001
Den Haag: Ministerie van Financiën
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1996-1997), *Werken aan zekerheid. Nota*,
Kamerstukken II 1996/97, 25 010, nr. 2
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2002a)
Verkenning levensloop: Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen
Den Haag: Ministerie van SZW

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2002b)
Nationaal Hervormingsprogramma Nederland 2005-2008 in het kader van de Lissabonstrategie
Den Haag: Ministerie van SZW
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2009)
AOW-notitie
Den Haag: Ministerie van SZW
- Mooij, R.A. de (2000)
'Internationalisering en Europese integratie' In: CPB/SCP, *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn.*
Den Haag: CPB/SCP, p. 45-74
- Pijpers, R.A.H. (2007)
Between fear of masses and freedom of movement: migrant flexwork in the enlarged European Union. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
Nijmegen: Pijpers
- Praag, C.S. van (2007)
'Clash der culturen. Het ontstaan van een multiculturele samenleving', *Bio-Wetenschappen en Maatschappij*, Over Bevolking, 27 (3): 51-58
- Ringen (1997)
'Social security, social reform and social assistance' In: Pieters, D. (red.), *EISS yearbook 1997. Social protection of the next generation in Europe*
London/The Hague/Boston: Kluwer law international, p. 27-45
- Roodenburg, H. & Vuuren, D. van. (2004)
Arbeidsaanbod in de lange-termijnsenario's voor Nederland
Den Haag: CPB
- Sanders, J., Bossche, S. van den & Wevers, C. (2007)
'De arbeidsmarkt in 2020' In: Genabeek, J. van, Gründemann, R. & Wevers, C., *De toekomst werkt. Mens en bedrijf in 2020.*
Hoofddorp: TNO, p. 15-43
- Scharpf, F.W. (2002)
'Globalization and the Welfare State: constraints, challenges and vulnerabilities' In: Sigg, R. en Behrendt, C. (eds.), *Social Security in the Global Village*
New Brunswick and London: Transaction publishers, p. 85-116
- Schellingerhout, R. & Klerk, M. de (2004)
'Woonvoorzieningen en welzijnsvoorzieningen', In: Schellingerhout, R., *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*
Den Haag: SCP, p. 185-206
- Schippers, J.J. (2004)
'Arbeid en zorg: tussen normering en keuzevrijheid', In: Arts, W., Entzinger, H. & Muffels, R., *Verzorgingsstaat vaar wel*
Assen: Koninklijke Van Gorcum, p. 177-194.

- Schippers, J.J. & Sap, J. (2006)
'Levensloopbeleid: van papier naar praktijk', In: Ester, P., Muffels, R. & Schippers, J., *Dynamiek en levensloop*
Assen: Koninklijke Van Gorcum, p. 219-239.
- Schnabel, P. (2000)
'Een sociale en culturele verkenning op lange termijn' In: CPB/SCP, *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*
Den Haag: CPB/SCP, p. 11-28
- Schoenmaekers, R.C, Lodewijkx, E. & Peer, C. van (2002)
'Sociale verschillen inzake het krijgen van kinderen: een reden voor beleidsmaatregelen?',
Bevolking en Gezin, 31 (1): 3-50
- Schoukens, P.S.J.M. & Pieters, D.C.H.M. (2006)
Social Security Quo Vadis? Interviews with social security administration CEOs in 15 Western European Countries, gepubliceerd op de site: <http://www.eiss.be/pdf/Social%20security%20quo%20vadis.pdf>
- Snel, E. & Engbersen, G. (2004)
'Individualisering en sociale ongelijkheid', In: Schnabel, Paul (red.), *Individualisering en sociale integratie*
Den Haag: SCP, p. 56-67
- Sociaal-Economische Raad (1996)
Toekomstscenario's onbetaalde arbeid
Den Haag: SER
- Sociaal-Economische Raad (2006)
Welvaartsgroei door en voor iedereen
Den Haag: SER
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998)
Sociaal en Cultureel rapport 1998: 25 jaar sociale verandering
Rijswijk/Den Haag: SCP/Elsevier bedrijfsinformatie
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2004)
Sociaal en Cultureel Rapport 2004: In het zicht van de toekomst
Den Haag: SCP
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2005)
Toekomst arbeidsmarkt en sociale zekerheid: notitie op verzoek van de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Den Haag: SCP
- Sociale Verzekeringsbank (2004)
De sociale zekerheid als burgerpolis
Amstelveen: SVB.

- Surkyn, J. & Lesthaeghe (2004)
'Value orientations and the second demographic transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: an update', *Demographic Research*, Special Collection 3: 45-86
- Veen, R. van der (2000)
'Universaliteit, selectiviteit en de legitimiteit van de verzorgingsstaat. Notities over de ontwikkeling van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid en de toekomst van de verzorgingsstaat', In: Klosse, S (red.), *Sociale zekerheid: een ander gezichtspunt. Toekomstperspectief vanuit vier disciplines*
Brugge: die Keure, p. 77-89
- Veen, R. van der (2004)
'Individualisering en beleid: Tussen minimale staat en controlestaat', In: Schnabel, Paul (red.), *Individualisering en sociale integratie*
Den Haag: SCP, p. 68-84.
- Veen, R. van der (2005)
Nieuwe vormen van solidariteit: Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat
Amsterdam: Mets & Schilt
- Vonk, G. (2006)
'De toekomst van de AOW: brede basis, soberheid en eenvoud', In: Everdingen, M. van & Vonk, G., *De AOW. Veel besproken, nu beschreven.*
Amstelveen: SVB, p. 394-410
- Wetenschappelijk instituut voor het CDA (2004)
Zekerheid op maat. Van nazorg naar voorzorg in de sociale zekerheid.
Den Haag: WI voor het CDA
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1993)
Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid. Rapporten aan de Regering 43
Den Haag: WRR
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006)
De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. Rapporten aan de Regering 76
Amsterdam: Amsterdam University Press
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007)
Investeren in werkzekerheid. Rapporten aan de Regering 77
Amsterdam: Amsterdam University Press
- Wevers, C.W.J. & Genabeek, J. van (2005)
Agenda voor de toekomst. Sociale zekerheid en arbeidsmarkt.
Hoofddorp: TNO